

УДК 821. 512.145. «19»: (17+111.852)

Юнусов Шевкет Эльвисович – к.филол.н., доцент кафедры крымскотатарской филологии Таврической академии (структурное подразделение) КФУ имени В.И.Вернадского

e-mail: schew.yunusoff2010@yandex.ua

КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫНДА «ЛАГЕРЬ НЕСИРИ»
(ДЖЕНГИЗ ДАГЪДЖЫНЫНЪ «КЪОРКЪУНЧ ЙЫЛЛАР» ВЕ ИБРАИМ
ПАШИНИНЪ «ДЖАНЛЫ НИШАН» РОМАНЛАРЫ МИСАЛИНДЕ

«ЛАГЕРНАЯ ПРОЗА» В КРЫМСКОТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ
(НА ПРИМЕРЕ РОМАНОВ ДЖЕНГИЗА ДАГДЖЫ «ГОДЫ СТРАХА» И
ИБРАИМА ПАШИ «ЖИВАЯ МИШЕНЬ»)

Аннотация: в статье анализируются большие прозаические формы признанных мастеров художественного пера. Имеющие автобиографический характер и вынесенные в заглавие статьи романы были порождены стремлением авторов осмыслить последствия ужасных событий, имевших место в XX столетии. Личный творческий опыт создателей романов позволил им помимо описания тягостного лагерного быта поставить на повестку дня и вопросы нравственного характера. Рассмотрены вопросы взаимоотношения героев, проблемы ретардации, ретроспекции и авторской позиции.

Ключевые слова: экспрессия, нравственно-философский аспект, типизация, человек.

Yunusov Shevket Elvisovich - Candidate of Philology, Associate Professor
Head of the Crimean Tatar linguistics Tauride National VI Vernadsky University/
e-mail: schew.yunusoff2010@yandex.ua

THE "CAMP PROSE" IN THE CRIMEAN TATAR LITERATURE
(FOR EXAMPLE, THE NOVELS OF CENGIZ DOGCI "YEARS OF FEAR" AND
IBRAHIM PASHA "HUMAN TARGET")

Abstract: the article analyzes the large prosaic forms known authors, title of the work. Having autobiographical in nature, these novels were born out of the desire of authors to comprehend the consequences of the terrible events that took place in the twentieth century. Personal experience of the authors novels allowed them in addition to the painful descriptions of camp life put on the agenda the questions of moral character. Examined the relationships between the characters, the problems of retardation, retrospect and the author's position.

Keywords: expressiveness, moral-philosophical aspect of, typing.

Ишимизнинъ актуаллиги. «Лагерь несири» меселеси
эдебиятшынаслыгъымызда даа теткъикъ этильмегендир ки, онынъ
огренильмеси эдебиятымыз тарихынынъ толуджа тасвирини яратмагъа ярдым
этер.

Ишимизнинъ макъсады анъылгъан эсерлер мисалинде миллий
эдебиятымызда «лагерь несирининъ» инкишафыны косьтерип,
муэллифлерининъ несиримизнинъ бу далы илерилемесине къошкъан
исселерини бельгилемектир. Онынъ черчивесинде шойле вазифелер къоюла:

- муэллифлернинъ къараманларгъа мунасебетини косьтермек;
- къараманларнынъ диалогы ве дюнъябакъышы вастасынен
муэллифлернинъ аятий мевамыны бельгилемек;
- типиклештирюв меселесининъ муимлигини косьтермек.

Теткъикъатнынъ предмети: Дженгиз Дагъджынынъ «Къоркъунч йыллар»
ве Ибраим Пашининъ «Джанлы нишан» романлары.

Теткъикъатнынъ объекти: «лагерь несиринде» муэллифлернинъ якъын
тарихий кечмиште юзь берген алларны объектив тасвирлев огърунда
къуулангъан бедий-формаль усталыкъларынынъ талили.

Теткыкът типологик, тарихий-кыясий ве герменевтик усуллар эсасында кечирильди.

Миллий эдебиямызда «лагерь несири» акъкъында факъат XX асырнынъ сонъунда сёз ачмакъ мумкюн олды. Бу алнынъ объектив себеби анъылгъан мевзудаки колемли эсерлернинъ советлер девиринде кесен-кес ясакъ этильмесидир ки, о гизли-гизли язылгъан олса биле, ич бир ерде басылып чыкъмайджагъы белли эди. Бу такъым эсерлерде бутюн бир несильнинъ такъдиринде юзь берген «машер куню» тасвирленип, оны ахлякый-фельсефий электен кечирмек мерамы амельге кечириле. Бизде де бойле эсерлер мевджут олгъаныны факъат Дженгиз Дагъджынынъ эдебий мирасы Къырым сынъырларына киребашлагъан сонъ эслеп башладыкъ. Эбет, буюк несиль векиллери о миллий-тарихий адалетсизликнинъ адджы хатыраларыны омуз ве юреклеринде ташып юрип, оны ичинден чеккендирлер. Факъат о эзиетлейиджи фактларны бедий сатырларгъа тёмек имкяны бизим эдебиятта ялынъыз перестройка девир башлангъан сонъ пейда олды. Иште, лагерь яшайышыны тасвирлеген эсерлерден бириси олгъан «Къоркъунч йыллар» романы кырккъынджы сенелери язылгъанына бакъмадан, о, та 1956 сенеси дюнья юзю корьген олса, экинджиси – Ибраим Пашининъ «Джанлы нишан» романы 1988-1990 сенелери языла. Эр эки эсерде де инсаннынъ чеккен азаплары юксек драматизм алтында тасвирлене, факъат Дженгиз Дагъджынынъ Садыкъ Тураны немселерге эсир тюшкен сонъ концлагерьнинъ мудхиш, къоркъунч аятыны татса, «Джанлы нишан» романынынъ тарихий кысмында Смаил Теметнинъ Сибирь лагеринде чеккен эзиетини коремиз. Сонъкиси де айны Дженгиз Дагъджы киби о мушкулятнынъ джанлы шааты ола (1944 сенеси «трудармия»гъа алынгъан Ибраим Паши Кемерово областына барып тюше [1, с. 225]). Вакъиаларны къараманы вастасынен айдынлатув усулы яzydжыгъа бедий уйдурма принципине эсасланып, шу баш къараманыны да четтен козетмеге имкян бере. Месея, Дженгиз Дагъджынынъ баш къараманынынъ адыны Садыкъ Туран деп адландырмасындан макъсат тюркчилик гъаесининъ мефкюреджиси Зия Гёк Алпнынъ сиясий бакъышларына мейилли оларакъ,

Туранджылыккъа садакъат нумюнесини косътермектир. Бойле экен, ишбу романларнынъ гъаевий ёнелишиндеки принципиаль фаркъы шунда ки, эгер Дженгиз Дагъджынынъ анъылгъан эсеринде гъает терс табиятлы ве къаба арекетли инсанларнынъ образлары (меселя, Шишков) яратылгъанына бакъмадан, окъуйыджыда бу шахысларгъа даир нефрет къозгъалмайып, о нефрет дуйгъусы гъайрыинсаний ичтимаий-сиясий системаны вуджуткъа кетирген большевизм, коммунизм ве фашизмге нисбетен артса, Ибраим Пашининъ романындаки Сейдамет Шерифовнынъ образында миллий дуйгъу сыджакълыгъы дююлмай, чюнки о, о системагъа садыкъ инсан: Къырымда козьге корюнген бир идареджи экен (кой шурасынынъ реиси, колхоз реиси, партизан), сюрдюникте де оны месюлиетли вазифелерге (комендант, колхоз реиси) ляйыкъ корелер. Яни Шерифов Къырымлы олса да, озъ халкъына зыт кельген бир образ дереджесине котериле. Дженгиз Дагъджынынъ романында исе миллий ве гъаевий душманларыны севмеювде къырымлысы да, озъбеги де, туркмени де, къазагъы да, азербайджаны да, къыргъызы да бир якъадан баш чыкъаралар. Бу сырада шуны къайд этмели ки, проф. А.Эмирова кенди чыкъышлары ве макъалелеринде Дженгиз Дагъджынынъ там манадаки рус халкъы ве онынъ медениетине терс бакъышы олмайып, аксине, о, рус медениети ве эдебиятынынъ тесири алтында буюгенини къайд эте [2, с. 188]. Шунынъ ичюн олса керек, Къырым топрагъындан олгъан эр анги инсан Садыкъ Туран ичюн (даа догърусы, муэллиф ичюн дие анъламалы. Буны къайд этмекле, дженктен эвельки Къырымда тюрюлю-тюрюлю халкълар арасында сыджакълыкъ муити укюм сюрденини эсапкъа алмалы) озюнинъкидир. Аслында Къырым топракъларында догъып буюгенлер – олсун ехуди я да рус, эрмени яхутта рум – бири-бирине ветан багъынен багълылар. Языджынынъ фикириндже, бири-бирине ярдым элини узатмакъ оларнынъ къанында бар, о табиий ал. Иште, бойле бир образлардан бириси олгъан рус менсюпли алушталы Гриша Калачёв романда олдукъча позитив ренклернен ишленген: о, адий бир йигит экен, къырымтатарджасы не къадар хаталы олса, о къадар да татыллы. Атта эсернинъ бир еринде муэллиф «Бу татарджасыйла Гришайы кальбиме гитикче даха якын

булуёрдум» деп яза [3, с. 51]. Бойле этип, языджы Къырым ве онынъ тышындан олгъан инсанларнынъ типик образларыны ярата...

Миллети ве тюркчиликнинъ истикъбалини къайгъырмакъта олгъан Дженгиз Дагъджы кучлю бир эеджан, кучлю бир иссиет алтында якъын тарихий кечмиште юзь берген адиселерни дюньягъа танытмагъа тутуна. Яваш-яваш бу мевзу онынъ яратыджылыгъында бельки эсас мевзугъа чевриле. Иште, фикиримиздже, ишбу эсерде онынъ бедийлиги, бедий шекли дегиль де, шимдигедже ве затен аман-аман XX асыр девамында халкъымыз ичюн кесен-кес ясакъ этильген мевзу ве гъаелернинъ мейдангъа чыкъарылмасы муимдир. Окъуйджынынъ дикъкъаты гузеллик ве зулумнынъ чарпышмасындан Садыкъ Тураннынъ юрегинде асыл олгъан зыддиетке багълана. Бойле этип языджы миллий сяджиени реаль тарихий муит саесинде тарифлей.

Белли я, о йыллары советлерде укюм сюрген реаль ичтимаий ве сиясий вазиятни, инсанлар арасындаки керчек мунасебетлерни факъат дженк акъибетинде мындан къачып къуртулабилген Дженгиз Дагъджы кибилери айдынлатып оладжакъ эдилер. Эгер демир перделер артында кългъан олса, языджынынъ сыныфдашы Рустем Муедин язмасы киби, «эдебият саасында илери джылышмакъ ичюн:

Дайи Сталин сагъ олгъанда,

Инсан огълу хор олмаз.

Сталиннен оськен юрек,

Ич бир вакъыт ёрулмаз» [4, с. 163]

киби ихтираслы сатырлар яратмакъны бельки девам этмеге меджбур оладжакъ эди...

Эсернинъ финалында муэллиф озюнинъ ветандашлыкъ мевамыны ифаде этмек огърунда Садыкъ Тураннынъ тюшюни тариф эте ки, мында янъы мезарлыкътаки тазе къабирлер янында долашкъан Шишков «эр бир къабирнинъ янындан бир униформа алып, (Садыкъ Турангъа) узата» [5, с. 50]. Бираз санъра бу Шишковны «къуру, япракъсыз терек астында индемейип, къыбырдамайып ве къолларыны кокюсине къавуштырып, терекке кердирилген азрети Исанынъ

аякъларына бакъып отургъан бир алда коре ки, Исанынъ асыкъ къалгъан ири, азаплы козьлеринден Шишковнынъ тыраш олгъан башына кызыл къанлар тамлай» [5, с. 51]. Яни Шишков темсиль эткен НКВД хызметчилерининъ анълы-анъсыз къара ишлерининъ нетиджеси ойле ола ки, онъа Иса пейгъамбер биле къан агълай. Ибраим Пашининъ баш къараманы исе Сейдамет Шерифовны къач кере джезалайджакъ олса биле (котеклемек, халкъ арасында масхара этмек, эвге къоймамакъ), эп бу аркетлерине ахлякъ ольчюсинен бакъа ве бу макъсатларындан вазгече. Аслында Смаил Темет къоркъубильмез, акъайджасына даврагъан бир инсандыр. О, йигитлик къаиделерини къатты тутта. Бу ал онъа башкъаларгъа даир алчакълыкъ этмеге ёл бермей. Ахыр-сонъу Шерифовны къадернинъ озю джезалай: кечмиште япкъан къара ишлери онынъ бетине урула ве о, чокъкъа бармай ярамай хасталыкъкъа огърап оле. «Къоркъунч йыллар» романында исе ичине къоркъу ерлешип къалгъан Садыкъ Туран уриет авасыны татабийген сонъ шу къоркъуусына себеп олгъан къара кучьлер арасында асыл олгъан зыддиетке мунасебетини бильдиререк, Шишковнынъ хаялджа: «Сен, сен, Садыкъ Туран, устюнъе душман униформасыны кийип, Русиеге къаршы дженклештинъ!» киби ахлякъий баскъысына артыкъ юрегининъ теренликлеринден чыкъкъан элем толу джевабыны бермеге ираде тапа. «Душман униформасыны... Душманым ким? Сиз дегильсинъизми, Шишков? Ялан-фитнелернен юртумны басып алдынъыз... Юртумызны алт-устъ яптынъыз. Мемлекетимизге кирген кунюнъизден берли топракъларымыз къан ичинде. Минарелеримизни девирдинъиз... Бизге таттыргъанларынъызны орта африкалы зенджи корьген олса биле тюклери тикен олур эди...» [5, с. 53-54].

Фикиримиздже, ишбу роман композициясынынъ тамам бу ерини кульминацион нокъта киби танымалы ки, мында буюк языджы бутюн халкъны тильге кетирген киби ола. Большевизм, коммунизм ве фашизмнинъ аджджысыны башындан аягъынадже чеккен кырымлынынъ бойле джевапланмагъа акъкъы бар эди. Иште, оны Дженгиз Дагъджы киби улу истидат саиби беджеребийгендир. Девирлер денъишкен сонъ башкъа бир

сиясий муитте озюнинъ укюмини дигер языджыларымыз да чыкъарабашлайлар. Бу такъым эсерлернинъ пейда олмасы тек айры шахыс ве я халкънынъ такъдириндеки къараманий ве фаджиалы девирни акс эткенинден гъайры эдебиятымызда объектив кечмишни реалистик тюслер алтында тасвирлейиджи эсерлернинъ пейда олып-олмаювы меселесинде нокъта къоймагъа ярдым эте.

Нетидже. Аньылгъын муэллифлернинъ талиль этильген романлары «лагерь несири» тюркюминден экен, олар вастасынен языджылар озьлерининъ аятий мевамыны ифаде этелер. Оларнынъ фикириндже, баш къараманларнынъ башындан кечкен маджералар инсан табиятына ят олып, анъаневий алларны боза ве яшайышны алт-устъ этип ташлай ки, онынъ акъибетини аль этмекни макъсат эдингенлер бир чокъ зорлукъларгъа огърайлар. Илеридеки вазифемиз ишбу мевзу черчивесиндеки башкъа эсерлерни де (Джевдет Аметов, Сабрие Эреджепова) комплексли сюрете талиль этмектир.

Эдебият джедвели:

1. Салядинов Къ. Кунъде бир сатыр / Къ. Салядинов // Йылдыз, 1998. - № 9. - С. 223-227.
2. Эмирова А. Дженгиз Дагджи – верный сын Крыма / А. Эмирова [Маталы междунар. науч. конф. «Репрессированное поколение крымскотатарских общественно-политических деятелей, подвижников науки и культуры». Симферопорль: Учпедгиз, 2001. – 300 с.
3. Dagcı C. Korkunç Yıllar / C. Dagcı. Bütün Eserleri. İstanbul: Ötüken. – Т. 4. – 230 с.
4. Муедин Р. Шевкъи Бекторе / Р. Муедин // Йылдыз, 1995. - № 5. – С. 158-170.
5. Дагъджы Дж. Къоркъунч йыллар / Дженгиз Дагъджы (Ю. Къандымнынъ терджимеси) // Йылдыз, 1997. - № 6. – С. 19-78.